

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти

“Тиллар” кафедраси

мавзусидаги

РЕФЕРАТ

Мавзу: “Бадиий асарларни яъни эртак ва ҳикояларни
ифодали ўқиш методикаси ҳақида маълумот”

Бажарди: Тиллар кафедраси ўқитувчиси

А.Бекмуратова

Тошкент- 2016

Бадиий адабиёт пайдо бўлиши билан унинг ифодали ўқилиши, оғзаки ижрочилиги ҳам майдонга келди. Бадиий адабиётнинг шаклланиш босқичлари ғоят мураккаб, ранг-баранг бўлгани каби, унинг оғзаки ижрочилиги тараққиёти ҳам катта тарихга эга. Масалан „Авесто“нинг яратувчилари, бора-бора унинг профессионал ижрочиларига айланиб қолган қоҳинлар тоифаси халқ орасида адиблар сифатидагина эмас, балки жонли сўз сехри билан мўжизалар кўрсатувчи мутахассислар сифатида ҳам катта эътибор қозонганлар.

Ўзбек бадиий сўз ижрочилиги санъатининг сарчашмалари тарихининг жуда узоқ қатламига бориб тақалади. Адабиётшунос олим Н.М.Маллаев таъкидлаганидек, “Бадиий сўз санъати ёзув ва ёзма адабиётдан кўп замонлар илгари оғзаки ижод шаклида пайдо бўлади, ҳамда ёзма адабиётнинг вужудга келишига замин ҳозирлайди. У оғиздан-оғизга авлоддан-авлодга, даврдан-даврга ўтади”.

Ўрта Осиёда шоирлар билан бир қаторда, уларнинг асарларини мажлисанжуманларда кенг меҳнаткаш халқ орасида ижро этувчи санъаткорлар-ровийлар тофаси пайдо бўлади. Ровийлик ва ровийлар ҳақида тарихий манбааларда қимматли маълумотлар учрайди. Масалан: Низом Арус Самарқандий маълумотига қараганда, “Фирдавсий “Шохнома” асарини ижод этгач Али Дайлам унга хаттотлик, Абдулаф ровийлик қилди”.

Кўринадикки, қадимда бадиий сўз ижрочилигининг бутун бир йўналиши, ўзига хос мактабни ташкил этувчи ровийлар тоифаси катта шон-шуҳрат ва ижтимоий мавқега эга бўлган. Бироқ, жамият тараққий қилиши билан ровийлик тармоқланиб, XV асрларга келганда, мустақил бадиий ижрочилик кўринишлари ва уларга мансуб ижрочилар тоифаси вояга ета бошлади.

Алишер Навоий XV асрларга келиб бадиий сўз ижрочилиги санъатининг воизлик(нотиқлик), қиссахонлик, бадихағўйлик, базлагўйлик(латифагўйлик),

достонхонлик, қасидахонлик, ғазалхонлик санъати шаклланиб етилганлиги хақида муфассал маълумот беради.

Ҳусай Воиз Кошифий, Муин Воиз Ҳировий, Хожа Муайяд Меҳнагий, Мулла Калом Воиз Самарқандий, Қози Ўший, Мавлоно Риёзий, Баҳовиддин Валад, Жалолоддин Румий каби забардаст сўз санъаткорлари бадиий сўз ижрочилигининг бу даврида Шарқда машхур бўлган вакиллари дир.

Ўзбек бадиий сўз ижрочилиги санъатга хос бўлган бедилхонлик, навоийхонлик, фузулийхонлик, машрабхонлик билан бирга, қиссагўйлик, ҳикоягўйлик, латифагўйлик, навҳагарлик, эртакчилик, кулгили ҳикоягўйликнинг тараққиёти бу санъатнинг жуда қадимий ва бой тарихга, маълум анъанага эга эканлигини англатади.

Ўзбек педагогикаси тажрибалари, ифодали ўқишни қуйи синфлардан бошлаб машқ қилишни ва уни кейинчалик аста-секин такомиллаштириб боришни тақозо этади. Бу тасодиф эмас, албатта. Чунки ифодали ўқиш санъати болаларнинг бадиий дидини шакллантирибгина қолмай, уларнинг маънавий чиниқишида, хотирасининг мустаҳкамланишида ҳам етакчи ўрин эгаллайди.

Ўтмишда шеърни тушуниб ўқишга катта эътибор берилганлигини Алишер Навоий қуйидагича ифодалайди;

Ёдима мундоқ келур бир можаро

Ким туфулият чоғи мактаб аро,

Истабон ташхиси хотир устод,

Назм ўкутурким равон бўлсун савод.

Буюк шоирнинг ўзи болалик ва йигитлик пайтларидаёқ эллик минг байт, яъни юз минг мисра шеърни ёд билган ва улардан эстетик завқ олган.

Ифодали ўқиш санъатига бўлган чуқур ҳурмат-эҳтиромни рус ва Европа халқлари педагогикаси тарихида ҳам яққол кузатиш мумкин. 18 асрга келиб, Россияда ифодали ва бадиий ўқиш санъати театр сахналарида, адабий кечалардан кенг ўрин ола бошлаган.

Инсон ўқиш ва ёзишни ўргангандан кейин кимдодир кўшиқ тинглашга, кимдодир эртақ ёки ривоятлар тинглашга эҳтиёж сезилади. Баъзида эса инсон ёлғиз қолиб куй, кўшиқ, шеър эшитгиси ёки ўзи ёқтирган кўшиқларини хиргойи қилиши, ўзи севиб ёдлаган шеърларини ифодали ўқишни истаб қолади. Бундай пайтда албатта кўшиқ, шеър сўзлари тушунарли, ифодали, ёқимли ва албатта таъсирли бўлиши керак, яъни инсон қалбини қамраб олиши керак. Бунинг учун эса ифодали ўқиш хусусиятлари ёки усуллари ҳақида маълумотга эга бўлиши лозимдир.

Айтайлик, жамоа жойларда маъруза қилиш, шеър ўқиш ёки аёлларга алла, ёр-ёр айтишга зарурат туғилиб қолса, ифодали ўқиш хусусиятларини мукамал ўрганиб, нутқи равон ширали бўлиб, ўз фикрларини тингловчига тўғри ва изчил етказа олиши мақсадга мувофиқ бўлади. Биз ифодали ўқишнинг инсон ҳаётига катта таъсири ёки ички ҳис-ҳаёжонга берилишида унинг аҳамияти ҳақида фикр билдирмоқчимиз. Биз бунинг учун насрий асарлардан бири эртақ ёки халқ оғзаки ижодининг энг қадимги тури ҳақида маълумот бериб, унинг ўқилиши ҳақида куйидаги намунани бермоқчимиз. Биз фарзандларимизга эртақларни ифодали ўқиб бериш билан бирга, эртақнинг мазмун-моҳияти, яхши ёмон томони, ахлоқий аҳамияти ҳақида чиройли тушунча беришимиз зарур.

Эртақни ифодали ўқишдан олдин, ўзбек халқ эртақларида турли туман шаклда ишлатиладиган, анъанавий муқаддима ва хотималар мавжуд, шулардан намуна ўқиб, бир-биридан фарқлари тушунтирилади. Масалан: "Тулки билан товус" эртагининг муқаддимасини диққат билан ўқиймиз: "Эртаги ё эртаги, эчкиларнинг буртаги, қирғовул қизил экан, қуйруғи узун экан, ғоз қарнайчи экан, ўрдақ сурнайчи экан, ола қарға азончи, қора қарға

козончи, чумчуқ чақимчи экан, тўрғай тўқимчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, эртагимизнинг эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик ерида думи калта бўри бор.....”

“ Ойпаридан” эртагининг муқаддимаси ундан фарқ қилади:” Бор эканда, йўқ экан, оч эканда тўқ экан, ўтган замонларнинг бирида Ҳусайнбой исмли камбағал бир бечора йигит бўлган экан, унинг ётарга уйи, турарга жойи ҳам йўқ экан.

Эътибор бериб ўқисак иккала эртақнинг муқаддимаси бошқа-бошқа ўқилишини сезиш қийин эмас.

Намуна сифатида битта эртақнинг яъни “Уч оға – ини ботирлар” эртагининг ифодали ўқилишини намуна сифатида берамиз.

“Бир бор экан(қисқа пауза), бир йўқ экан(қисқа пауза), қадим замонда (пауза) бир киши бўлган экан(пауза) Унинг учта ўғли бор экан(қисқа пауза), Учови ҳам ўқиган(қисқа пауза), оқ-қорани таниган(қисқа пауза), юзлари ойдай (қисқа пауза), ўзлари тойдай(қисқа пауза), ёмон билан юрмаган(қисқа пауза), Ёмон жойда турмаган экан(пауза). Тўнғичи –йигирма бир ёшда(қисқа пауза), ўртанчаси-ўн саккиз ёшда(қисқа пауза), кенжаси –ўн олти ёшда экан(пауза)”.

Тўнғичи, ўртанчаси ва кенжаси каби сўзларни ўқиётганда мантиқий урғу берилади, бу сўзлардан сўнг тире бўлганлиги учун қисқа бир пауза қилинади. “Ота (қисқа пауза), бир куни буларни олдига чақириб (қисқа пауза), ҳар бирнинг пешонасидан силаб(кичик пауза), бундай дебди(пауза):

Ўғилларим(қисқа пауза), мен бой эмасман(қисқа пауза), мен бой эмасман(қисқа пауза), мендан қолган нарсалар(қисқа пауза), сизнинг турмушингиз учун етмайди(қисқа пауза), энди мендан бирор нарса умид қилиб ўтирманглар(пауза). Ўлганимдан кейин бахтсиз бўлиб

қолманглар(қиска пауза),деб сизларни ўқитдим(қиска пауза),боқдим-кўрдим(қиска пауза),вояга етказдим(қиска пауза),қувватли бўлдингизлар(қиска пауза), яроқ ушлашни ўргатдим(қиска пауза),яроқ ишлатишга уста бўлдингизлар(қиска пауза),кўрқитмай ўстирдим(қиска пауза),ботир бўлдингизлар(пауза).Яна уч нарсани айтаман(қиска пауза),қулоқларингизга олиб(қиска пауза),Эсларингиздан чиқарманглар(пауза): тўғри бўлинг -(пауза) бежавотир бўласиз(пауза).Мақтанчоқ бўлманг(пауза) уятга қолмайсиз(пауза).Бундан бошқасини энди ўзингиз билинг(пауза). Қора тойни(қиска пауза), саман тойни(қиска пауза), кўк тойни асбоблари билан тайёрлаб қўйдим (пауза).Хуржунларингизни бир ҳафталик овқат билан тўлғиздим (пауза).Бахтингиз йўлда (қиска пауза),уни топиб олмоқ учун сафарга чиқингиз(қиска пауза),дунёни танимай (қиска пауза),дунё кишиси бўлмайсиз(қиска пауза). Бахт қушини ушламоқ учун (қиска пауза) бахт овига чиқинглар (пауза). Хайр энди(қиска пауза),ўғилларим,-деб сўзини тамом қилибди(пауза)”.

Бу матнда меҳрибон отанинг-қариянинг сеvimли фарзандларига қилаётган насиҳати сезилиб туриши керак. Ота сўзидаги яроқ ушлашни ўргатдим,кўрқитмай ўстирдим, тўғри бўлинг,мақтанчоқ бўлманг, қора тойни,саман тойни, кўк тойни каби сўзлар худди юқорида кўрсатилгандек, алоҳида таъкидлаб ,урғу бериб ўқилса эртак ғоявий мазмунининг тингловчи қалбига бориб етиши осонлашади.

Ҳозирги даврда яъни 21 аср фан ва техниканинг ривожланган даврида техника орқали инсон овозини ҳар-хил турларга ўзгартириши мумкин,шунингдек ифодали ўқишни ҳар-хил техник воситалар орқали амалга ошириш мумкин.Масалан: аллани, эртакни, яхши кўрадиган шеър ёки кўшиқни телефонга, дискка ёздириб олиб, ўзлари, болалари, невараларига эшиттириш урфга кирган. Катталар ҳам болалар ҳам шунга ўрганишган, бу яхши албатта, лекин ҳамма нарсанинг табиий бўлгани инсон учун

фойдалидир. Онанинг аллани жонли ижро этиши ҳар қандай кишини сеҳрлаб кўйади, эртақларни китобдан ўқиб бериш болаларга бошқача таъсир қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ифодали ўқиш санъатининг болалар боғчасидан бошлаб, олий ўқув юртларигача ўқув дастурига киритилиб, мустаҳкам ўрин эгаллаганлиги, фаннинг бу соҳасига оид турли қўлланмалар яратилганлиги, ифодали ўқиш санъатига бўлган этиборнинг ёрқин намунаси бўла олади.

Ҳикоя эпик турнинг кичик жанри бўлиб, киши ҳаётидаги маълум бир воқеани тасвирлайди, аммо шу воқеага қадар бўлган ва ундан кейин рўй берадиган воқеаларни батафсил баён этмайди. Ҳикояда қаҳрамон ҳаётдан кичик бир эпизодни олиб, унда ҳаётнинг муҳим, типик кўриниши ихчам шаклда тасвирланади.

Ҳикояда муаллиф нутқи, табиат тасвири, диологлар ҳамда қаҳрамоннинг ички кечинмаларини пухта ўрганиши ва уни тингловчига тушунарли тарзда етказа олиши лозим.

Қуйида Абдулла Қаҳҳорнинг “Анор” ҳикоясининг ўқилишини намуна сифатида кўриб чиқамиз.

Туробжон эшигидан ҳовлиқиб кирар экан(қисқа пауза), қалами яктагининг енги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди(пауза). Унинг шашти қайтди(пауза). Жўхори туяётган хотини(қисқа пауза), унинг қўлидаги тугунчани кўриб (қисқа пауза) , келисопни келининг устига қўя чопди (пауза). Кели лапанглаб ағнади(қисқа пауза), чала туйилган жўхори ерга тўкилди(қисқа пауза).

Туробжон тугунчани орқасига бекитиб(қисқа пауза), тегишли:

-Акажон, дегин! (қисқа пауза),

-Акажон(қисқа пауза),! Жо-он ака! .... (пауза).

-Нима берасан? (қисқа пауза),

-Умримнинг ярмини бераман! (пауза)

Туробжон тугунчани берди. (қисқа пауза).Хотини шу ернинг ўзида(қисқа пауза), эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да(қисқа пауза), бирдан бўшашиб кетди ва секин бошини кўтариб эрига қаради(қисқа пауза).Ўз қилмишига гердайиб турган Туробжон(қисқа пауза), кўзида жикқа ёш кўриб:

- Нима эканини билдингми?-деди(қисқа пауза). –Асаларининг уяси! (қисқа пауза).Турган – битгани асал! (қисқа пауза).Мана,мана, сиксанг асал оқади. (пауза).Буниси оқ мум(қисқа пауза),харом эмас – шимса ҳам бўлади(қисқа пауза),чайнаса ҳам бўлади(қисқа пауза).

Шу тариқа ҳикояни давом эттириб ўқиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳар қандай бадиий асарни ўқиётганда аввало ўзи ва атрофдаги тингловчиларга мазмун моҳияти етиб бориши керак.

Фойдаланилган адабиётлар.

1.Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи.

”Ўқитувчи” нашртёти.Тошкент.1993йил.

2.А.Қаҳҳор.Анор.Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.Тошкент – 2012.

3.Қ.Орипов, (қисқа пауза),М.Обидова. Ифодали ўқиш. ”Ўқитувчи” нашртёти.Тошкент.1992йил.

4.Ўзбек халқ оғзаки ижоди. 1992 йил